

ПУБЛІКАЦІЇ

Улас Самчук

Щоденник (1941-1943 рр.)*

12 травня 1941. Берлін, пансіон “Барбароса”.

Четвертий день у Берліні. Прибув сюди у справі відчиту “Від Санкюльотів до Ес-а”, який відбувся в суботу 10 травня. Відчит був удачний. Чотири сотні слухачів було на залі. По відчиті спільна вечерея.

У неділю цілий день зустрічі і відвідини. Зустрівся з багатьма знайомими зо всіх кінців Європи. Земляків і т. д. Бачився знов з Бургардтом[1]. Бачився з Ковальським [2], з Косачем [3]. Був у земляка Кентжинського, де було ціле т<оварист>во. Мав побачення також з полк<овником> Мельником [4]. Завтра їду до Кракова. По дорозі заїду до Бойтена.

13 травня виїхав з Берліну до Бойтена (8. 40 г<один>). Мав пряме сполучення лише до Бреслава. Тут мусів (2. 30) год<ини> чекати. Використав час чекання на проїздку і проходку містом, якого не бачив від року 1928-29. Прожив тоді у ньому чотири місяці. Цікаво було ходити вулицями, де інспірувались мої перші літ<ературні> праці. У Бреславі бо написав свою “Образу”. У Бреславі також прожив багато цікавих днів з нім<ецькою> студенською молоддю. Заходив на Розенталерштрассе 43, де я мешкав у пані фон Лінгельсгайм, але її там вже давно нема. Навіть сусіди не знають її. Бреславль, розуміється, змінився і завдяки війні на гірше.

У Бойтені був біля год<ини> 9 вечора. Як звичайно радісна зустріч з Кроненбергами. Гюнтера не було. Поговорив

---

* До публікації підготувала — Марія Терещенко, співробітниця Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

лише з Фрідель. Жив у Кроненбергів. Він постарів і завжди перепрацьований. Цікаво, що я жив при від'їзді до Кракова у будинку, який колись належав багатому жидові Грюнфельдові. Це той самий Грюнфельд, у якого я по прибутті до Бойтена 1927 р. працював. Я служив чотири місяці як бендюжник у одного селянина і його кіньми возив для ф<ер>м Грюнфельда різного роду залізо. Цікаво також, що 1927 року я прийшов нелегально з б. Польщі до Німеччини, а 1941 року з того ж міста, але вже легально виїхав до Гувернеману.

16 травня у 9. 25. виїхав з Бойтена до Кракова. Цілих чотирнадцять років не був я на цій території. Мене все тут цікавило, але б. Польщі вже не знайшов. Знайшов її руїну. Біля год<ини> 12 бу вуже у Кракові. Мене зустрів на двірці Штуль [5] і Чирський [6], який тільки що приїхав сюди з Праги. Тут саме на двірці зустрівся з Костем М<ельником> та Пан<ченком>-Юр<евичем> [7], які також приїхали цим потягом, але з Берліну. Я не знав, що ми разом їдемо.

Краків. 1927 року був у ньому. Переходив з пол<ьським> військом. Мав тут спортові змагання з бігу на Окіл, які виграла наша дружина.

У зовсім іншому вигляді і іншій ролі появився я тут 16 травня 1941. Примістився я поки що у Штуля. Зустрічі і відвідини. Познайомився з О. Телігою [8], з Єндиком [9], з Купчинським [10], з Кар<нерозб. >, з різними малярами. Відвідав Б. Лепкого [11]. Відвідав комітет, його провідника Кубійовича [12], ділового керівника Глібовицького [13], познайомився з пані Бурачинською [14], був у редакції, де пізнав Ф. Дудка [15], познайомився з пані М. Донцовою і т. д. , і т. д. 22 травня мав відчит "Від Санкюльотів до Ес-а". Успіх великий, хоча організація і підготовка відчиту препогана. По відчиті спільна вечеря у кав'ярні Бізанца.

23 травня. Вечором 23. 49 від'їзд до Варшави. На двірці проводив мене Штуль. Мав дозвіл на їзду, але не міг дістати білет 2 кляси, бо 2 кляса лише для німців. Не вперше в мойому життю, а, мабуть, взагалі на Європейському континенті, це перше явище подібного роду, що є певні кляси для певних народів. Про це я знав лише з книги Ганді, де описує, що подібна практика стосується у Індії [17].

Але нічого. Ще краще, що не дістав ту 2 клясу, бо їхав у третій, а там мав нагоду, по довгих роках зблизька побачити поляків. Мало вони, а, можливо, і зовсім не змінилось. У вагоні велика тіснота. Час від часу безглузде сперечання, чо

майже не буває на Заході. До Варшави прибув рано біля 8. Розуміється, що мене дуже цікавив вигляд цього міста. По-перше, я у ньому вже не був взагалі, по-друге, це ж те геройське місто, що до останнього боронилося, хоча ціла країна була занята ворогом. Сумний вигляд. Місцями справжня Помпея. Прибув одразу до Маланюка [18] і у нього загіздився. Вражіння з Варшавського перебування мішані. Побут мій тривав 5 днів. Вперше по 14 роках був у справжній православній з цибуляною банею церкві. Вперше по 14 роках чув православний дзвін. Це останнє навіть мене до певної міри зворушило. Вечором у суботу 27 пішов до Українського Клубу. Гарна вілла на Уяздовських Алеях. Я прибув туди біля (6. 30) год<ини> вечора. Біля роздягальні трапилась ось яка сцена. Звичайно у Варшаві, де все по-панськи. Унизу роздягальня. Нижчий поверх ремонтується. Клуб на першому поверсі. Унизу питаюся, де можна посидіти і почекати на Маланюка. Швейцар мені каже: на горі... Але одразу добавляє: - Але ви роздягніться і увійдіть туди по-людськи...

Цю приятельську пораду я не міг прийняти без усмішки. Обіцяв йому, що постараюсь увійти "по-людськи". У Клубі було вечором багато різних гостей, але приємності ніякої. Маланюк чувся просто погано. У неділю був у гостях у др. Шумовського [19]. У понеділок був у Липи [20]. Не обійшлося без труднощів. Липа не виявив захоплення, щоб зо мною побачитись. Але потім милостиво згодився. Ще потім ми з ним досить приятельськи розмовляли, хоча почав він розмову з різних менторських зауваг. І я взагалі помітив, що люди з польською виховою люблять робити всілякі зауваги, щось вроді того швейцара. Але в кінці-кінців з Липою все вийшло гаразд. Умовились і на другий день, при чому він мене як лікар оглянув, дав поради та ліки.

У вівторок обідав у своєї землячки і навіть можна сказати приятельки юначих років бувшої Кобринівни Галі, тепер пані (не знаю прізвище, здається Кулиняк). По обіді (6. шостої) відбувся в клубі на мою почесь чай. Улаштували його жінки. Ну, все було гаразд. Був там Маланюк і Чирський. Ще, правда, у понеділок був на концерті хору Божика [21]. Також познайомився з диригентом та хористами. Це було приємно. Багато яких незнайомих земляків. Дівчата вимагали автографи, інші якісь побажання. Цікаво, що у Українським К<оміте>ті <призналися> до мене різні земляки, а одна дівчина була з самого Дерманя. Зовсім сирий, добрий,

волинський матеріал, який при розмові бере за гудзик і щиро-прециро сповідається.

Відчит мав 28. Погано був підготований, але відбувся не зле...

Публіка, як звичайно, вітала... Знайшлися поклонники, які не щадили компліментів. Від Коровицького довідався, що на Волині <не вітала> була якась секта “Самчукістів”, яка ніби була поширена навіть серед волинських німців.

Вечором 28 від'їхав до Кракова. Вже не показував свого дозволу на їзду, а показав лише чужинецький павс і на той дістав ту 2 клясу. Але і там було тісно. Все-таки трохи вигідніше, ніж у третій.

У Варшаві знов зіпсув свій шлунок. Мусів їсти невідповідні речі і навіть покушав чарку. Це все злочин, якого не могу собі дарувати.

29 травня рано в Кракові. Зупинився у пані Донцової. Тут було мені вигідніше, ніж у Штуля. Чирський приїхав з<нерозб. > на другий день і одразу вів переговори з Комітетом у справі театру. Запропонував мене на директора театру. Але, мабуть, з того нічого не вийшло, бо тут розходилося про досить поважну суму грошей, Я чекав пару днів на вислід, не дочекався.

1 червня в год. 16. 30 від'їхав до Бродів б<іля> Кальварії 40 кіл<ометрів> від Кракова. Бувший маєток польських учителів. Тепер конфіскований німцями. Управляють ним один німець і один українець Король Володимир. Цей останній запросив мене на гостину. Я її з вдячністю використав. Гарні і соняшні дні. Добре повітря. Харч відповідний і досить. Це мене ще не вилікувало, але я поправився, бо був змучений і схуд.

16 липня. У с<елі> Соснівці над Сяном у гостині священика Інокентія Родовського. (В “коні” — Рудевського).

Рано 14 липня о год<ині> 4. 30 виїзд у товаристві Олени Теліги з Кракова до Ярослава. Виїзд надзвичайного значіння. Поворот з еміграції по 14 роках мандрівного життя у Європі Заходу. Дивно лише, що цей поворот носить частинно подібний характер, як і минулий мій відступ — себто нелегальний. Границя на Сяні для цивільної публіки ще не відкрита. Але ми не лише не можемо, ми не маємо права лишатися далі за межами рідного краю, у той час, коли він потребує робочих рук і голів.

Виїхали з Оленою. Майже цілу ніч перед тим не спали. Душно. Встали у год<ині> 3. Вже все приготоване. Пан Михайло випроваджує нас на двірець. Місто ще майже порожнє. Ранок приємний. Обіцяє бути гарний день. Купили білет другої кляси. У вагоні майже порожньо, за винятком одного нім<ецького> старшини. Ми займаємо місця біля вікна. Прощаємось з п<аном> Михайлом. Рівно о 4. 30 потяг рушає. Ідемо. Все швидше і швидше. Обоє зворушені, піднесені. Недивлячись на неспропану ніч, не чуємо великої втоми. Нерви грають, хоча разом здається, що ми спокійні. Геть, коли потяг виїхав за Краків, з лівого боку почало сходити чудове, золоте сонце... Ми дивились на поля, вкриті молодим туманом, на розкидані кущі, на ліс збоку і на сонце, що дуже швидко зносилося понад хмари над обрієм... - Пані Олено! Цей схід сонця, можливо, має для нас символічне значіння, - кажу. - Так! - швидко підхоплює Олена. Вона мила, добра, приємна приятелька. У її товаристві дуже приємно їхати і швидко проходить час. Говоримо про своїх літ<ературних> колег, згадуємо Маланюка, Ольжича, сміємося з Єндика, як в минулім. Олена зазначає, що вона не хотіла б вертатися до першої молодости, що вона добре почуввається тепер. Потім я оповідаю багато і захоплено про свого батька, матір. Вона рівно ж. Ще пізніше вертаємося до розмови про мою Марусинку, тієї розмови, що так часто між нами відбувається. Далі Чирський, катря Білецька, Люба <Устянович> і багато, багато інших знайомих перебираємо в думці, А сонце швидко, швидко підноситься. Душно, Чується в повітрі, що буде дощ. Проїжджаючи біля <Тарнова>, згадав час моєї військової там служби. Оповів Олені про своє знайомство з одною полькою. Нам зовсім не скучно. Навпаки...

Десь біля 10. 30 год<ини> прибуваємо до Ярослава. Це вже вдруге цього року я у цьому місті. Був тут безпосередньо перед початком нім<ецько>-сов<етської> війни 17 червня. Мав тут дуже успішний відчит про завдання суч<асної> нашої літератури.

Сього дня ми були у іншому характері. У нас нема валіз. Все то лишили у Кракові. У мене лиш наплечник, у Олени ручна торба. Шукаємо допоручену нам людину. Гаряче. Мені душно. Олена дуже добре тримається. Людину, нам допоручену, одразу не знаходимо. Лишаємо речі і йдемо до міста. Не виспані. Своєрідний настрій. Хочемо щось поїсти

або випити, але у ресторанах нічого нема. Обід щойно за годину. Мандруємо містом, оглядаємо все, що натрапимо. Після йдемо на обід. Дуже скромний обід з рабарбової кислоти юшки та зеленених котлет. Запиваємо препоганою лімонадою. Другу страву беремо два рази. Після йдемо до призначеного місця. Там вже застаємо чоловіка, який має нами руководити. Дістаємося до одної дуже гостинної родини. Гостимось вишнями, які нам, звичайно, смакують. Після їмо, йдемо до парку на прогулянку. Перший раз цього дня бачимо сов<єтських> полонених. Це була партія самих жидів. Нічого <нерозб. > мені не доводилося бачити. На другий день я бачив інші партії полонених, але то були переважно наші люди з Галичини і Волині. Також і обдерті. Большевицьке військо тепер нічим не різниться від того, яким воно було у роках революції.

Львів. 24 липня. Учора відбулася у помешканню т<оварист>ва письм<енників> і журн<алістів> “зустріч” з промовами. Реферати зачитали Олена Теліга і я. Головував Пачовський [22]. Надзвичайно ріжношерстна публіка. Наші реферати, які у інших місцях викликали стільки зацікавлення, тут викликали лише неможливо-невідповідну “дискусію”. Говорилися все, лише не про те, що було в рефератах. Говорили місцеві і прийшли люди, частинно письменники, але в більшості люди зовсім випадкові, які невідомо яким чином туди дісталися, Підіслали їх туди такі люди, яким не залежить на річовому і діловому підході до справи.

Загально вражав надзвичайно низький і надзвичайно вбогий духовний рівень там зібраних. Чулася дикість, первобутність, стихійність, без яких стримуючих, волевих <нерозб. >. Голова Пачовський мав добру волю, але виявив надзвичайну слабкість і нездібність кермувати дискусією. Голова журналістів Голубець [23] поводився нетактовно. Сидячи у першому ряду, кутив майже під ніс пані Олені, чого ще ніде не доводилося спостерігати. Взагалі, я мав понад сто ріжнього роду виступів, але нічого подібного я ще не зажив.

З дискусіями виступали якийсь Цурковський [24], Мельник, виступали совецькі люди... Вечором відбулася дискусія у нас на мешканню, яка дала нам багато цікавого матеріалу для дальшої роботи.

Рівне. 7 серпня. Учора біля години дев'ятої рано прибув до Рівного. Приїхав автом отамана т<ак> зв<аної> Поліської Січі Тараса Боровця (Бульби) [25] – у

т<оварист>ві отамана і цілої групи інших людей. Зо Львова виїхали 5 серпня б<іля> 11. 30. Перший раз переступив кордон Волині 5 серпня біля год<ини> 19. Ночували у чеському селі Молдава б<іля> Дубна. Переїзджали багато розбитих сіл, як Вербова, Птиче і інші.

На полях багатий урожай. По селах стриманий настрій, але вдовolenня, що не стало большевиків. Здовж цілої двохсоткілометрової дороги безліч совєцьких панцерників різного роду. Я не міг відорвати погляду від знайомих волинських краєвидів. Був зворушений, відсував хвилювання. Чотирнадцять років минуло, як я залишив цей край. Ніколи не думалось, що прийдеться вертатися у такий час і в такому вигляді. Тягарове наше авто мало два рази дефекти. Частина наших подорожних у Буську була змушена залишитись.

У Радивиліві маса розліпленого паперу. Слава Україні, Гайль Гітлер, Україна для українців, За українську державу і т. д.

До Рівного прибули рано. Місто за останні роки розрослося, але сильно потерпіло від війни. Весь центр міста, головні будови в руїнах. Була гарна погода. Доїхали за місто, бо у самому місті не було де зупинитись. Потім у т<оварист>ві Боровця обтяжені моїми речами вернулися до міської управи. По дорозі зустріли Степана Скрипника [26]. Вневдовзі ми були вже у голови міської управи Полікарпа Бульби. Голова запропонував мені у себе кімнату і гостину. Дуже привітливі і гостинні люди. Найшов у них добрий притулок на рідній землі.

Мій приїзд до Рівного наробив шуму між т<ак> зв<аними> бандерівцями. Нещасний і вбогий це народ. Тут складається Національна Рада, мене запропоновано до її складу. Бандерівці висловили застереження, що я “мельниківець”. Чорт зна що... Але мені на всіх тих бандерівців хочеться порядно начхати.

Учора над вечір познайомився з Кавалерідзе [27]. Він у т<оварист>ві фільмової групи вертається з Карпат, де вони робили фільм “Пісня про Довбуша”. Надзвичайно мила, симпатична і інтелігентна людина. Ми з ним скоро сприятеливались. Хотілося б їхати разом до Києва.

Тепер моїм пекучим бажанням є якомсь бодай на коротко дістатися до дому, до Тилявки і до Дерманя. Можливо, це вдасться завтра. Не знаю, хто там є, кого нема. Гриця, здається, вже нема в живих.

26 серпня. Літо тікає швидко, непомітно. Життя рветься вперед баськими конями. Так. Вже був у Крем'янці, у Тилявці, у Дермані, у Луцьку... Де не ступала моя нога, чув рідну землю, чув її любов до себе. У Тилявці зустріли мене так, як цього і не міг сподіватися. Кінооператор Шеккер все то сфільмував.

Зараз я повний ріжноманітного почуття, налитий вщерть прагненнями все то оформити і все то висловити.

24 жовтня. Було б даремно вимагати від мене тепер якогось щоденника. Коли? Як? Редакція моя заповнена людьми. Чуюся на тій землі не редактором газети, яка ось виходить уже двічі на тиждень, а людиною, яка має охопити чи не все організоване українське життя.

Але... Ось уже лишився сам. Від'їхали Таня [28], Олена, Олег Штуль. Вечорі дома вже тихі. У редакції, як звичайно. Повно найріжноманітніших справ. Настрій на місці тривожний, невпевний (неутульний). Особливо дивнотривожні "жуткі" вечорі. Полонені, що десятеро тягнуть двоколку та при тому гризуть сирого буряка, руїни...

А голова моя набита справами.

Дописка пізніше.

Фільм, який накрутив кінооператор Іван Шеккер у час мого повороту на рідну землю, не міг бути одразу виявлений, бо німці скасували Київську кіностудію. Кілька місяців пізніше той фільм я передав для виявлення до штабу Головнокомандуючого України на руки капітана Др. Роме. Фільму мені назад не повернули. Доля його не відома.

Київ. 1 листопаду 1941 року.

Ніякі слова не висловлять мого почування. Я у Києві! Скільки років чекав я цього менту. Чекав у Празі, у Берліні, Парижі, Римі. Чекав і вірив. Ось воно є!

Дуже трагічне, але є. Приїхав сюди у т<овариств>ві Скрипників у неділю 26 жовтня біля год<ини> 17. Зупинився у Івана Кавалерідзе. Виїхали з Рівного рано у 8 год<ин>. Їхали автом. Подорож тривала без всіляких перешкод. Цілий день падав холодний неприємний дощ, тоді зі снігом. Безліч, безліч цікавих, але переважно трагічних вражінь. Великі ваки полонених. По дорозі підстрілені. Випадок з полоненим. Зупинка у Корці, Новоград-Волинську (забув містечко). Друга зупинка за Житомиром у селянській, колгоспній хаті. Запущення, майже руїна. Всі колгоспи розграбовані і майже знищені. Сумні навкруги краєвиди. Але Київ! Рідний, свій,

занедбаний, поранений. Під'їзжали з боку Святошиного. Перші враження, яких ніде у світі не знайдеш. Перше, що кидається у вічі, - чудова природа і далеко не чудове все те, що створене людиною. Старі, ще з-перед світової війни дерев'яні дачі. Нічого нового. Маса телеграфічних стовпів. Видно, що всі кабелі надземні. Дуже погане мощення вулиці. Трамваєві шини йдуть зверху, ніби залізничні. З права і ліва в переміжку з кращими малі, обідрані, старі буди. Нащо вони — невідомо.

Але філософія після.

Понеділок 27. Виїзд до міста. Кавалерідзе проводить нас. Бульвар Шевченка, Хрещатик, Царський сад, вид на Дніпро, Андріївський собор. Вертаємось до міської управи. Знайомство з секр<етарем> мі<ської> упр<ави>. Обід у їдальні міс<ької> упр<ави>. Оглядини буд<инку> письменників на Підвальній. Вечором з Кавалерідзе знайомство і довга, приємна розмова з головою м<іської> упр<ави> (Багазієм).

Вівторок 28. У м<іській> уп<раві>, у Домі письменників. Обід у м<іській> Раді. Засідання у справах фільм<ового> підприємства. У Тані.

Середа 29. (Зовсім не було часу робити ці нотатки, Все то частинно передано у мойому репортажі “Крізь бурю і сніг” — “Волинь”).

Рівне, 18 листопаду. Повернувся з Дерманя. Вечір, самотність. Три дні перед цим без перерви гостина. Досить пилося і не менше їлось. Зараз смуток. Смуток тяжкий. Сумую за Т<анею>. Київ. Ах, де той Київ. Мені все... Все одно. Марусі також немає і не знаю, коли за нею поїду.

З Київа повернулись 13 листопаду.

Зараз падає густий сніг. Добре, що ми вже дома, Інакше наше авто застрягло б.

Таню! Я думаю, думаю... і все думаю. І тужу. Гостро, дошкульно...

20 листопаду. Учора мав маленьку гостину. Кученруп, пізніше Лазор. Щоб було надзвичайно щось особливе — не скажу. Це вже не ті гостини, які ми мали з О<леною>, з Т<анею> і т. д.

27 листопаду. Мої старання про одержання дозволу на виїзд до Праги поки що увінчалися успіхом лише частинно. Дістав дозвіл лише туди без назад. З такого дозволу не можу скористати, бо пізніше не можтиму легко повернутися.

Пишу передовиці. Ходжу інтервювати у справі мешкання, Наших редакторів викидають з мешкання. За моєї відсутності у Рівному (був у Києві) розстріляно біля 16-18 тисяч жидів. Тепер йде про обсадження їх мешкань. Заплутані і компліковані справи. Твердий, суворий час. Учора вечором довго писав статтю “Піднявший меч...”. Потім писав Т<ані> листа і сумував неймовірно. Потім довго читав про Толерана-Коопера. Не міг заснути. Дивне, тоді незбагнуте моє життя. Чи приїде Маруся. Послав їй запотрібовання.

Вечір. Щойно відійшла Анна Антонівна Мушинська. Накормила мене порядно і наговорила своїх нескладних історій, з яких сама сміється. Але добряча з неї людина, Коли пишу ці слова, це значить, що мені скучно, писав передовицю, але перемагає лівинство. Читав Толерана. За вікном досить лютий мороз, На щастя, у мене тепло.

5 грудня. Все збираюся їхати до Київа і все перешкоди. На цей раз пошкоджене авто. Київ мене тягне неймовірно. Кожний вечір я болю великим болем. Ах, Т<аню>-Т<аню>! . Що?

Вчора і сьогодні у мене повно гостей з Дерманя. Все селяни, які привозять яблука, горілку-самогон... Зараз я сам... Сам... Сам болюче... І Марусі не має... Коли б хоч вона. Можливо, вона спасла б мене від моєї болючої туги за тим, що лишив я у Києві. Коли б не та глибоческа жорстока туга... Які щасливі, які незабутні дні прожив я по приїзді на Волинь. Ніколи не зітру їх з пам'яті.

10 грудня. Сьогодні і вчора — дні колосальних невдач. Збирання до Києва. Безліч клопотів з продуктами, безліч нервувань з Довгопільським. Нарешті все ніби готово. Виявляється, що зіпсувся мотор нашої машини — хай йому грець. А я вже тишився, що цей вечір проведу з київськими приятелями.

Учора було якесь засідання. Скликав його <нерозб. >. Добре, що я на нього не пішов. Той дивовижний старик іноді не знає, що робить, але все-таки хоче втриматись на поверхні життя. Дочитав Купера “Толеран” і почав біографію Діккенса. Пишу репортаж з поїздки до Києва. Одержав ряд листів, на які не можу відповісти, бо не має пошти.

13 грудня. 11 год<ина> вечора. Одинокість. День минув за працею. Відніс до редакції продовження репортажу і передовицю про Японію. Узяв нову служницю. Упорядкування мешкання. Моя робітня: стіл до писання під вікном. Справа і

ліва двері. Одні до їдальні, другі до сіней. Взаду зліва стіл для курення, два півм'яких стільці, на стіні килим, У задній стінці бібліотека, При правій стіні тимчасово постіль. Над постіллю бюст-рельєф Шевченка під бронзу. На шафі з книжками глобус землі

Як і звичайно, жорстоко сумую за Т<анею>. Чекаю на М<арусю>. Не відомо чи і слідуєчий тиждень поїду до Києва. Читаю Zischa про Японію.

1942.

Рівне, 3 січня. Субота. 23 год<ина> 40 хвилин. Майже закінчилася праця у редакції. Видали святочне число і приготували матеріал на посвяточне. Багато праці, багато нервів, багато людей. Перед парою днями був на прийнятті, яке влаштувалось з приводу прибуття київських гостей — голови Червоного Хреста і інш<их>. Сьогодні після праці в редакції відбулося засідання Укр<аїнського> Черв<оного> Хреста, який має тепер зватися Комітетом допомоги. Після засідання відбулася спільна вечерея.

Вечором слухаю музику по радіо. У мене ось третій тиждень мешкає ген<ерал> Капустянський [29]. Недавно відїхав до Праги Лащенко [30]. Учора дістав листа від Марусі, Можливо, приїде, але майже не вірю.

А сум. Боже, яка гнітюча туга. Хвилями хочеться ревіти. А все, розуміється, моє почуття, яке з такою настирливістю плекав і яке сьогодні день-що-день тиранить мене. Одначе, не каюсь. Навпаки. Я щасливий, що так сталося. Щасливий, що запалився і горю отак, як було це в роки раннього юнацтва. І щасливий, що пізнав я ту цікаву людину... Вона дала мені заряд на безліч гарного і вартісного. А потім вона дала мені те, що може дати людина — свою любов. Її яскрава краса, її повна чарівної м'якості істота, її "шарм" — все то купило мене. І я вірю, я знаю, що то була естетика, а не тільки любов. Це те саме, що моя чудова картина, яку я недавно привіз з Києва від Ф. Кричевського [31]. Маруся? Так. Маруся коли б знала мої образи, мій творчий шал, мій великий внутрішній патос, вона ніколи не відважилася б сказати слово проти мене... Хоча я кажу словом, яке їй ніколи не буде зрозумілим і яке, зрештою, у звичайній мові зрозумілим бути не може. А на дворі мороз — лютий мороз. Можливо, завтра їду до Крем'янця, а там заскочу до Тилявки.

19 січня. Під звуки рвучної музики... Слухаю її по радіо цілий вечір. Всі ці дні свят провів у шаленому темпі опоєння. Любов — це перше моє трагічне місце. Я горю щодня і не можу згоріти. Боже! Ти безперечно такі речі розумієш і чуєш! Безперечно! Чому ж ніякого розпорядження?

На свята був у Тилявці. Гостив. Розуміється, багато пилося. Одначе... Приїхав додому перед нашим Новим Роком. У мене живе ген<ерал> Капустянський та оце вже тиждень Бжеський. Мав ці дні досить гостей.

Цікавий випадок: зустрівся з Германом Блюме. Він тепер регірунгерат. Буде у мене мешкати. Від Марусі ніяких вістей. Чекав її на свята, але даремно. Від Т<ані> ні одного звуку... Щастя, трагіка... Повно, повно туги, люті, а любов душить мене. Все то тому, що я так жорстоко люблю...

20 січня. Тільки що написав листа Марусі. Хмельницький... Що ж... Тяжко сказати все, а щось треба казати. Марусичко, Марусичко! Добра моя!

Був у театрі. Ну щож там <нерозб. >. Сьогодні відійшли від мене Капустянський і Бжеський. По довгому часі сиджу у себе сам. Слухаю Прагу. Можливо, і Маруся це слухає.

Але болю за Т<анею>. Тужу, тужу, тужу... Кожний день, кожний вечір те саме.

22 січня. Сьогодні річниця проголошення української державності...

Назад... Думаю за речі, які глибоко і болюче хвилюють мене. Так. Ти, Боже, все бачиш і мовчиш, бо, зрештою, і не можеш говорити прямою мовою. А я тужу серед людей, серед безлічі людей. Я тужу за красою, за щастям, за всім, всім, що підносить і возвеличує людину.

28 січня. Ніяким словом не розповім, ніяким звуком не висловлю... Це вже щось вище моїх сил. Нащо воно тиранить мене і так шарпане, краєне... То саме немудре, м'яжке, вражливе серце. Чого ж критися. Оце перед вчора дістав листа від Олени. Пише про Т<аню>. Думає про мене і хоче бачитись. Ну, можливо, це і так, зрештою, вірю, що це так. Це мене ще більш зобов'язує. А взагалі ці справи сковують мою волю. Ніколи не думав, що та киянка з тими чудовими карими очима буде тією, що знов верне мене до часів юнацтва. Скіль мушу їй дякувати... Вона навмисне вийшла з Києва назустріч мені, коли вертатимусь з вигнання. Це Україна післала мені її. Її таку вишукано чудову і таку особливу.

1 лютого. Рідко коли трапляється, щоб я був вечором сам. Учора і пред вчора було у мене аж надто шумно. Сьогодні навіть Герман цілий день десь пропадає. Я майже цілий день слухаю музику. Зараз повечеряв і все намірюся почати роботу. Потрібую передовицю і реферат на свято Шевченка. Учора був у мене разом з іншими гостями Кох [32] з Києва. Він сьогодні знов поїхав до Києва і має після завтра вернутися. Обіцяв мені декого привезти. Таню і Олену. Побачу. (Не привіз!).

Віра Шеккер була дуже схвильована. Хочеться її розуміти. Маю безліч матеріалу для роману. Одначе моїм ударним завданням було б написати п'єсу. Забув зазначити, що вже тиждень у продажі друге видання "Марії", яка друкувалася кілька місяців.

3 лютого. Учора і сьогодні день чекання. Я знаю, що це чекання даремне. Але Кох обіцяв декого привезти з Києва. Учора і сьогодні... Точка. На всьому точка. Я вже хочу звільнитися з того. Хочу чути вільним. Хочу кудись втікти, лиш не знаю, як втікти і куди втікти.

Цілоденні неприємності, не хочеться нотувати, а приємного нічого немає. Якось та що нічого. Хіба музика, яку п'ю і не впиваюсь. Мені зле... Хоча я грішу, бо навкрути мене безліч людей, яким значно гірше. Це все нерви і ще раз мої нерви. Зараз у мене настрої, що хочеться увігнати кулю в лоб. Коли б тут бодай була Маруся. Ах...

Я зараз сам. Перед хвилиною були люди. Ось-ось має надійти Герман. Не знаю, як і чим себе заспокоїти. А все тому, що мої нерви були надто напружені чеканням.

4 лютого. Знов був у "Рейхкомісаріаті". Маємо вже попередню цензуру нашої газети... Поза тим купа неприємностей. Доброго нічого. Я втомлений, зневірений і байдужий до всього на світі. Хочеться відпочити. Безконечно слухаю музику. Це не дуже добрий знак. Я голодний на музику.

25 лютого. Минулі дні мали для мене багато зворушуючого. По-перше, приїхала Т<аня>. Це для мене ціла подія. Все пережите в минулому, найшло хоч частинно розрешення. У суботу 22 святкував я своє свято. Дістав листа від Марусі. Вона вже у Львові і має прибути сюди.

25 квітня. Минуло два місяці від часу, коли востанне вписував я сюди... Але за цей час багато сталося. Місяць бурного, радісного, щасливого... Гостини, праця і, нарешті,

хвилюючі і тяжкі для мене дні 20 і 21 березня. За написану мною передовицю для “Волині” мене притягнуто до відповідальності. 20 березня під вечір зчинилася велика буря у Рейхкомісаріаті та Службі Безпеки. Мою статтю “Так було — так буде” нашвидко перекладалося на німецьку мову, багато говорилося, сердилося, телефонувалося. О год<ині> 18 мене покликано до Рейхкомісаріату. Голосна розмова з заступником кируючого політичним відділом Неслером та шефом преси Пфафенротом. Обидва виявили до мене максимум суворості. У тому саме часі Служба Безпеки сконфіскувала часопис зі статтю і рівночасно на моє мешкання було послано два урядники Служби Безпеки. Я не з’явився на мешкання. Був у той час у знайомого співробітника нашої адміністр<ації> Єфрема Скрипка у гостині з приводу його народження. Мене повідомлено, що урядовці безпеки просиділи у мене цілу ніч. Але то не було точно так... Один з них просидів до дев’яти годин. Дома була Таня, Герман, після прийшла Віра. Я був переляканий, що буду арештований. Мені давали різні поради, а між тим, щоб я не з’являвся. Одначе я рішив нести відповідальність за всі свої слова та вчинки. Не міг дозволити собі на безвідповідальне поводження. 21 березня в суботу о год<ині> (10. 30.) я з’явився на “СД”. З місця був задержаний, цілий день переслуханий і по шостій вечора відправлений до міського арешту. Закидувано мені, крім статті, приналежність до Укр<аїнської> Нац<іоналістичної> Орг<анізації>.

На міліції я просидів цілу неділю і в понеділок до год<ини> 16. Після був покликаний на “СД” і по кількогадинному переслуху відправлений до в’язниці. Посаджено мене до підземної келії, подібної на льох. Маленьке, щільно заґратоване вікно, сиро, тісно. Застав там одного в’язня — німця. Просидів там до 20 квітня, коли був випущений на внесок Рейхскомісара Коха [33] з приводу дня народження Гітлера.

2 травня. Ще до мого арешту: стаття “Так було — так буде” стала найпопулярнішою зо всіх написаних мною за останній час. Вона частинно разом з газетою була конфіскована, але велика кількість часопису пішла в терен. Статтю переписувано, перевидавано на циклостилі, а деякі числа газети “Волинь” були передавані з рук до рук і були зовсім зачитані. Рівно ж стаття була кілька разів перекладена на німецьку мову і читалась у Рейхкомісаріаті усіма

відповідальними представниками цього уряду. Причиною цього широкого зацікавлення статею був мій арешт, який, на мою думку, був дуже не фортуноно задуманий, а ще менш фортуноно переведений.

Сьогодні субота. Чекаю на підводу, яка б відвезла нас з Таньою до Дерманя. Маю відпустку до 20 травня — один місяць. На разі сидимо з Таньою дома. Дощ, холод, інколи пролітає сніг. Так поганої весни вже давно не було (хіба децю подібно минулого року).

5 травня. День чудового настрою. Погода не зовсім відповідає цьому. Сонце і холодний вітер. Ми з Таньою збираємось їхати до Дерманя, чекаємо підводу і не можемо дочекатись. Копали сьогодні на городі, по обіді зробили прохідку. Багато і цікаво оповідали. Ніхто нас не турбує, ніхто не перешкоджає нам.

6 травня. Над нашим розвойованим світом панує безконечна зима. Не можемо від неї звільнитися, не можемо її прогнати. Дивно, незрозуміло, що у цей час дерева голі, чорні і мертві, немов уосени. Дивно, що вітер, холодний і дерзкий, нещадно хитає голі і захололі віти. Як безрадно і жалюгідно виглядають несмілі пуп'янки ледве помітних бруньок, що хочуть у чорній, або сірій атмосфері нагадувати місяць травень.

Ні. Такого ще не було. А сьогодні св<ятого> Юрія. Пам'ятаю рік, тут саме на моїй дорогій Волині, коли під лісом у затишку було жито мало не в пояс. Так. Пам'ятаю і таке.

Сьогодні день поганий. Вогкий, чорний, мокрий. Снились мені такі ж погані сни. А вчора здавалось, що вже випогодиться. Не виправдалась сподіванка. Не помогли і бузьки, які цілою зграєю досить високо кружляли під холодними синіми плямами неба.

Сьогодні заслужено гніваюсь на замурану погоду.

Якось приходять мені до голови інші думки. Не можу їх промовчати. Домагаються, щоб висловити їх голосно. Війна, люди мруть за ті чи інші ідеї, а я признатися (хоч соромно) починаю тратити бажання жити. Це смішно і навіть з точки погляду сучасних життєвих правд злочинно. Але що має прийти для мене ще цікавого? Я жив, щоб щось осягнути. У маленькому я вже осягнув. Властиво у проєкті. Я написав книжки. Я їх видав. Я побачив Київ. Я усамостійнився. А далі? А ще далі?. . . Те, що хотілося бачити (ох, страх висловити) можливо і не побачу — свою і тільки свою державність. Але одночасно, їй богу, я вірю чомусь, що вона

буде! Така ось дивна, майже нічим не уґрунтована віра і то віра справжня.

23 травня. Субота перед Зеленими Святами. Не можу відїхати до Дерманя. Не можу ніяк при<...>тись уві< > (перебили писати).

Р. S. На Зелені Свята їздили ми до Дерманя автом у товаристві шефа Арію, д<октор>а Блюме. Чомусь приїхали також з СД, чого я не сподівався.

7 червня. Учора і сьогодні були у мене селяне з Дерманя. Просили допомогти їм визволити їх дочок, яких забрали для вивозу на роботу до Німеччини. Розуміється, що я їм нічого неможу допомогти. Ходив з одним до збірного пункту. Там у казармі за колючими дротами зібрано безліч молоді, яка має у четвер виїхати. Йому вдалося свою дівчину викрасти.

4 серпня. Так рідко берусь тепер за цей зшиток. Не знаю чому. Мабуть, тому, що живу тепер многогранним життям. Таким темпом. Все заверхолюється. Моя любов горить трагічним огнем. Я весь в полоні протиріч. Чуюся зухвалим і беру життя п'яними обіймами. Недавно знов були разом з Танею у Києві. Поза тим їздили до Посягви, до Дерманя, до Голоб. Маю виїхати скоро до Кременчука.

31 грудня. Лишилося ще година і сорок хвилин року, який відійшов у вічність. Почнеться щось нове. Щось у деталях не знане. Минулий рік був для мене роком головного і остаточного життєвого іспиту. Це сталося трохи запізно, на тридцять сьомому році життя... Але нічого. Я пізнав остаточно, що, кажучи популярно, надїятися на "щось", чи на "когось" є наївністю і певною недовершеністю думання.

І от... Нічого за цей час не змінилося. Люди нікуди не зайшли. Стоять на місці, на поганому і невідганному абсолютно для всіх. Думалось, що будуть генії і будуть мудрі. Ті і другі є міфом.

1943 рік.

3 лютого. Читаю історію Англії Моруа [34] та історію світу Уельса [35]. З великим трудом викінчую п'єсу "Любов і ненависть". Обдумую спогади про О<лену>.

Надходить рішачий мент. Ще рік, ще два. Німеччина з математичною точністю ступає назустріч загладі. І не хоче того бачити. Її найбільша хиба — боротися з цілим світом, як рівно ж отвертість, що англійці звать браком виховання. У нас німці

йдуть своєю дорогою так необережно отверто, що кожна сліпа курка на селі знає, куди і до чого вони прямують. Їх войовничість подиву гідна, як це було і минулої війни. Не говорю про це зло. Сам проводжу цілі ночі над думкою: впадуть німці, заглядять і нас, але і тепер нам запхано уста, носа і навіть очі. Наш край і народ у такій невідгідній позиції, як ніхто. Але це зобов'язує і творить з м'якоти твердість.

Зараз прочитав у газеті прокламацію Гітлера з приводу 10 річниці його влади. У ній чується віра, але не чується певність. Що буде, коли до нас вступлять більшовики? Нічого. Кінець.

Корисною для нас в перспективі часу є установа на Україні в Рівному з назвою Рейхкомісаріят. Вона вже насторожила всі душі і серця нашого народу. А бути чуйним і настороженим у час війни є корисно. Деякі люди з Пруссії думають, що вони в Індії чи Готентотії. Сталінград мусить їх порядно отверезувати. Варто було німцям оголосити "незалежну Україну" з фіктивною владою, як наші сватки дерлися б, як сто дурних. Англіїці це зробили б, але прусаки є прусаки, як говорив Шпенглер, вони прямі, простолінійні, часто з психікою Клямпіхеля. Не їм бути панами світу.

18 лютого. Цей день — річницю прибуття з Києва Тані, провів у споминах про Олену. У її речах знайшов зшиток її віршів, писаних її рукою. Знайшов її фотографії з Д. Д., рівно ж чисельні наші фотографії, зроблені за час нашої мандрівки з нею з Кракова до Львова. Знайшов також три грамофонових кружки, награних на бандурі п<аном> Михайлом і переграв їх кілька разів на патефоні. Мила, добра хороша Олено! Чту твою пам'ять...

23 лютого. Слідуючі дні читаю і дочитую історію Англії Моруа і історію світу Уельса. Ті два автори з їх товстими томами, якими вони влізли у чужу ділянку культури, давно спокушали мене... Але дивився на їх скептично. Тепер ось під шум подій над Волгою, а зараз над Дніпром взявся і прочитав. Багато довідався... Не історичних фактів. Ті всі знані, але поглядів і думок. По-моєму, там є хиби, але обидва автори мають більше значіння за купу фахових істориків. Вони не збожнюють богів і політиків. Ці дві породи володарства належали і належать до бистріщих з мас, тому їх чини доказують, що світ, політика, т<ак> зв<ане> суспільство є дурне, несвідоме, животне. Закони природи є такі і поки що такі будуть. Війна є річ огидна, дурна, але вона неунікнима і

тому даремно одраджувати її тим, що цілою істотою її прагнуть. А друге це імперіалізм... Ціла історія це завойовання... І що?..

28 лютого. Страшні переживаємо дні. На дворі ніч, чорна і німа. У тій ночі щось десь діється. Невідоме, незнане... Що нас чекає? При цій нагоді згадуються часи "великої руїни", згадуються історія з її найбільшими війнами — упадки держав Тигру і Євфрату, Єгипту, Картагени. Згадуються війни Галські, обсадження Америки, війни релігійні. Хотілося б дожити їх кінця, коли люди будуть знов людьми, а не...

10 березня. Вечором панахида по Шевченкові. Скільки людей сьогодні пролило ріки горячих сліз — цього тяжко висловити. Напередодні було ліквідовано в'язницю. Розстріляно понад 400 українців.

14 березня. Неділя. Свято Шевченка. Я читав реферат. Мав успіх. Під час свята був дуже напружений настрої. Стався інцидент, коли вся публіка мало не рухнула тікати. Це увійшли тільки до залі німецькі поліцаї.

21, 22, 23 березня. Це дні — річниця тяжких споминів минулого року. Цього року мало приємного. Учора одержав листа від Маланюка. Недавно дістав неймовірну вістку — розстріл Соколенка! За що??? Не можу збагнути!. . (Не правдива вістка).

Пісня, яку минулого року склав про мене Герман:

Der alte Samtschuk kommt nach Haus...
Gestapo lasst ihn wieder raus;
Er kommt zur Tania wohl zuruck,
Er schreibt nicht mehr von Politik;
Von Fruhling und von Liebe nur,
Und Gotten Hand in der Natur.

31 березня. Середа. Дермань. Переживаємо неймовірні дні. Все населення стероризоване. Арешти кожний день. Учора у Дермані з'явилися німці у супроводі малярських вояків. Шукали за ріжними людьми. Розуміється, що всі тікали хто куди. Узjali з собою одну родину. Чуюся погано. Ще у Рівному мене повідомлено, що маю бути арештованим. За що, по що — не знаю.

2 квітня. П'ятниця. Після проведених тривожних днів, кілька днів умовного спокою. Уночі з'явилися до доктора хорі, (ранені партизани), у день хорі, вічно хорі. Минулої ночі на

Залужжі убито невідомими людьми молодого хлопця. У селі повно чуток.

13 квітня. Вівторок. Рівне. З Дерманя повернулись (8) квітня. Т<аня> виїхала з Дерманя ще у неділю 4. Благовіщення провели у товаристві Мартинюків на їх хуторі. Дома застав купу листів. Довідався у редакції, що оголошено конкурс за статтю — про вигоди, які має український народ від звільнення від більшовизму. Нагорода: два тижні подорожі по Німеччині і німецькі карти споживчі. Сьогодні довідуюсь, що минулі дні у Дермані карна експедиція. Запалено село від сходу і полудня.

24 квітня. Субота. У Дермані. Ми з Танею прибули сюди з Рівного у середу 21. Завтра Великдень. Зупинились ми як звичайно, у доктора Мартинюка (Федора). Жінка Федора Мартинюка — Маруся, син Богдан. Зараз початок двадцятої години. Стіл у їдальні святочно накритий. Не бракує там нічого з того, що по старому нашому звичаю годиться мати у таке свято. Чекається на священика, який має прийти і все то посвятити. Ця ніч — великодня. З огляду на винятковий стан, що панує у цих околицях, всюночної не буде, бо заборонено вночі ходити. Служба відправиться аж рано.

Дермань навідала дійсно карна експедиція, але поки що обмежилась до спалення лише кількох господарств. Згоріло біля 14 будинків. Найбільш постраждало мое Запорожа. У моїй “Волині” це те місце, де прийшов на світ Володько Довбенко. Одночасно це місце, де родився я. Спалено хату одного мого родича Якова — сина брата моєї матері, а другого сина його брата вбито — Андрія Рудого. Недавно оглядав усі руїни і горе людей. Настрій дуже натягнутий. Що буде далі? Тим часом святкуємо. Це перше моє великоднє свято на рідній землі від 1926 року. Правда, був я на Волині і минулого року, але свято це провів у тюрмі.

Неймовірно дивна погода. Спека, сухо. Зовсім цілий місяць немає дощів. Часто, як ось учора, рвучкі сухі вітри.

6 травня. Учора я зайшов до священика дерманської церкви Кульчинського і попросив показати мені метрику. Хотілося побачити метричні записи моїх батьків та дідів. Виявилось, що метричні записи є тільки до року 1848. Решту забрали більшовики до загсу. Знайшов метрику батька. Батько мій Олексій народжений 1869 року 4 жовтня по ст<арому> стилю. Дід мій Антін син Кирила. Баба моя Лукія дочка Івана родом з Півча. Прапрадід мій звався Іосафат, прабабуня —

Євдокія. Хресним батьком мого батька був _Іван син Митрофана Самчук, хресна мати — Тетяна Кирилова дочка <Живюк>. Цю останню я ще трошки пам'ятаю. Перший раз одружився мій батько приблизно 1888 року (метрики не міг знайти). Перша жінка батька походила з с<ела> Мізочика (забув ім'я). Другий раз одружився 1900 року 23 грудня. Дід мій по мамі звався Уліян син Михайла Рудий (у маминій метриці Мартинюк. Дід був споріднений з Мартинюками). Мати моєї матері Євдокія дочка Кирила. Я народився (за ст<арим> ст<илем>) 7 лютого 1905 року. Хресний батько Макар Рудий, мати хр<ещена> Домнікія Павлівна Лахман.

11 серпня. Після великих арештів перед чотирма тижнями, до мене часто заходять нещасні люди з проханням допомогти їм... Що можу їм допомогти? Сам я чуюся загрозеним не в меншій мірі, як інші. Сам не знаю, куди взятися.

За останні місяці зробив більші подорожі — до Львова, Кракова, Бреславля та Берліна. Відвідав також Крем'янець і Тилявку. Безліч вражінь. Наш час вимагає міцних нервів і багато зусиль, щоб втриматися бодай на поверхні планети.

13 серпня. Ціла весна і ціле літо були для мене змістовною, страшною книгою, з якої вичитав безліч незрівняного досвіду. Але за те нічого не написав сам, за винятком нікому непотрібних і зовсім неповних репортажів для мого уряду. Цього літа було багато дощів і майже зовсім не було гарячих днів, за винятком одного тижня між кінцем липня і початком серпня.

Я тепер посуваюся якимсь розрядником людського горя і людських скарг. Кожного дня до мене звертаються пошкоджені подіями — жінки, матері. То жінки арештованих шукають розради, то знов ті, які стратили своїх рідних деінде. Сьогодні була відчайна мати, якої дочку і зятя невідомо, хто забрав по дорозі з Мізоча до Рівного. І т. д. і т. д. Його забрали українські партизани — це вписано між рядками.

19 серпня. Спаса. Були з Таньою в церкві. Але ніде не сховаєшся від того, що діється на землі. У в'язниці були знов розстрілі... Впали знайомі. Жінки плачуть. Збираються густі, чорні хмари над нашою землею і над Європою взагалі. Учора були на похороні вбитого... До чого йдемо? Мені радять виїхати. Куди? Де є те спасенне місце, куди не сягне міць війни, ненависть, знищення?

25 серпня. Перед двома днями. Таня поїхала до Києва. Телефонічно довідався, що поїздка туди пройшла щасливо.

Мене постійно навідують гості. Учора, ні, передучора їздили з товариством на Горинь купатися. Обідали у Бабині. Вечором були гості. Арсен і Ганна Шумовські. Згадували Теліг. Грали на піаніно, на патефоні. Учора відбулася прощальна вечірка для нашого шефа Аріо, який від'їжджає до Німеччини на постійне. Воєнні відомості загрозливі. У терені не спокійно. Гості. А. Шумовський, Шадурський.

4 вересня. Субота. Учора розпочалася інвазія англо-американських військ. На італійський терен. Багато людей оцінюють становище Німеччини за безнадійне. Починають утікати з України на захід різні люди. Що буде?

9 вересня. Учора капітулювала Італія. Німці до вищої міри затривожені. Наше громадянство тільки має розмови, що кудись тікати. Але куди? На східному фронті німці у повному відступі.

16 вересня. “Бонапарт в рубашке роділся. Солдати у него прекрасние. Да і на первых он на немцев напал. А немцев только ленивый не бил. С тех пор, как мир стоїт, немцев все білі. А оні ніково. Только друг друга. Он на них свою славу сделал.” (Толстой — “Война і мир”).

Взагалі характеристика німців Толстим дуже цікава. Вникалива і точна.

25 вересня. Здається, що прийдеться знов покинути рідну землю. Ці слова нелегко висловити. На дворі світить сонце і віє вітер. На вулиці міста вирує від машин та людей. Я довго сидів у саду у лежаку. На сонці, читав, думав, дивився на все, що оточує... Треба надивитись. Знаю, що чужина буде довга і страшна. Ще не нажився тут. Ще не натішився. Зі сходу йдуть більшовики, і немає сили, що могла б їм противитись... Німці? Шкода й мови. Коли вони йшли у нашу землю, нам було до подробиць ясно: вони запроектували діло, що згубить їх і всіх, що з ними. Вони були жадобні, смішно педантичні і безконтрольно самовпевнені. Вони несли гасло: все собі — нічого іншим. Ми цілком передбачали щось подібне, тільки не було ради. А тепер... Вже сталося. Я все лишаяю... Книги, картини, а головне батьківщину. Тепер своєрідний дивний час. Я ніколи не можу бути спокійним на рідній землі, бо хочу бути вірним її сином. За поляків тюрма, потім вигнання, за німців знов тюрма і страх кожний день за себе, за більшовиків навіть не можна і подумати. Так. А шкода. Я не робив нікому злого... Хочу спокійно писати свої романи і це все. На столі паршивенька газетка “Волинь”, це її

останній номер до цього часу. Це та сама, яку я колись заклав і редагував, але яка зійшла завдяки німцям “на пси”, змінила кілька редакторів і тепер ніщо...

30 вересня. Все ще в Рівному. Тішуся гарними, теплими днями рідного оточення. Хотілося б підібрати слова, щоб висловити настрої цих днів. Знаю добре, що прийдеться все лишати та йти в світ, а разом не віриться, що це станеться. Шляхом Київ-Львів безконечний рух. Машини, машини й машини. Мене часто відвідують знайомі і незнайомі люди. Питають, безконечно питають. Що я можу відповідати? Те, що й всі. Всі питають і всі шукають відповіді... Що буде? . Як прийдуть “ті”? Це питання у кожної людини на устах.

8 жовтня. Сьогодні сповнилось два роки, відколи я мешкаю у цьому мешканні. Два роки... Такі надзвичайні, такі своєрідні роки. Бачив, чув, пережив багато. Приємного і неприємного, радісного і сумного. Багатого з тих, які зо мною тут були, вже не живуть, а між ними в першу чергу мила Олена.

Що ж далі? Зо всіх боків вісті одна грізніша од другої. Коли вслухаємось у те, видається, що всьому кінець. Большевики по цілому фронті у наступі. Вже перебрали Дніпро. У Рівному сьогодні вибухла бомба, яка, як кажуть, була призначена для заступника Рейхскомісара Даргеля. Хто то зробив — невідомо. Допускально, що то большевики. Але наші вже так нечисленні рештки інтелігенції знов під страхом арештів, заложництва. За ту бомбу були розстріляні всі політичні в'язні рівненської в'язниці. Кілька сотень.

13 жовтня. Цього нещасливого дня розпочалось знищення нашого Києва. Вічного, чудового Києва. Сьогодні большевики знов наступають на Київ — німці запалили місто. Місто горить і рветься. Скільки чудового і цінного назавжди зникне з архівів нашої скарбниці.

Сьогодні також Італія об'явила німцям війну.

18 жовтня. Наступ на Київ ще, властиво, не розпочався... Лише останні дні ми пережили втрату багатьох наших приятелів та знайомих. Небо! За що, яким правом нас нищать? Безоглядно, у нас дома, у нашій хаті? Хто що говорить про якусь справедливість?

Неймовірно хотілося б нарешті хоч декілька років почувтиса у себе дома. Щоб не треба було кидати свою землю, сво хату, свою рідню...

7 листопаду. Учора повернувся зо Львова. Був у Яворові. Бачився з Липою, Бутовичом [37] і т. д. У Львові провів п'ять днів. Роблю підготовку до відступу. Мерзенне слово! Учора, як тільки вернувся до дому, — перше, що довідався, — Київ зайнятий більшовиками. Зі Львова виїхали у п'ятницю біля 14 год<ини>. Ночували у Радивиліві. Їзди в у т<оварист>ві інж<енера> Арсена Шумовського.

12 листопаду. Все ще в Рівному. На вулицях міста безліч наладованих вітачами машин. Розмови “що буде”? Так. Що буде, що чекає всіх тих людей? Всі без винятку бояться большевиків. Ті, що ідуть і ті, що зістаються. Я чекаю подорожі, думаю пакуватись, а тим часом шаткую капусту. Все-таки шаткую капусту, без огляду на все.

14 листопаду вечором. Рівне. Відступ і евакуація у повному ході. Цілий день пакуємось. Тяжко і незрозуміло, чому треба кидати дорогу рідну землю. На вулицях повно машин, возів, людей, худоби. У Рівному сьогодні вибухла перша пожежа. Вечором у нас зібралось т<оварист>во. Найдивніші і найцікавіші розважання. У нас ночують німецькі вояки.

3 грудня. Городок біля Львова. Таки виїхали. Залишили Рівне уночі 20 листопаду. Всі попередні дні у Рівному велике напруження. Атенгати, пожежі, відступ військових та цивільних. На площі перед судом 4 вішальники, повідомлення про розстріл ув'язнених, дощ, болото.

Під таким настроєм залишили ми Рівне. Їхали товарним вагоном, який вдалося мені дістати. Забрали досить річей. З нами їхали ще Неофіт Кибалюк, Богдан і Наталка Дзівачки і ще дві родини, Таня Савінська з матір'ю, <Січинська>. Ми з Таньою пробули у вагоні чотири дні і чотири ночі. Їхали до Львова, але у Львові не було можливості зупинитись і заборона виладовуватись, тому наш вагон направлено до Городка. Щоб доїхати до Городка, ми поїхали аж до Перемишля. Там за Перемишлем, в Журавиці щойно можна було роз'єднати потяг і наш вагон було повернуто до Городка.

Зараз ми вже децю улаштувались. Усі, що були з нами, поїхали до Львова. Декого з наших обікрали. Ми зупинились у місцевого священика. Старий, симпатичний о. декан Єпифаній Роздольський. Займаємо одну кімнату. Передучора повернулись зі Львова. Пробули там кілька днів. Я зараз пишу знов “Юнацтво”.

Р. С. “Юнацтво” я переробив, назвав його “Юність Василя Шеремети” і 15 січня одвіз його по умові з видавництва до Українського видавництва. Роман прийнято одночасно на конкурс.

Додаток:

Приїхав я до Рівного рано біля години дев'ятої 6 серпня 1941 року. День той був соняшний, настроїй хорошиї, тіло і душа чулись окриленими. Урочисті зустрічі, промови, гостини... Безліч щастя, якого я у своєму житті так мало знав.

А залишав Рівне 20 листопаду уночі, у товаровому вагоні, у товаристві знайомих з річачи під свист осіннього вітру і дощу, під неприємні звуки руху на залізницї, під вражінням останніх вибухів у місті, розстрілів масових наших людей у в'язницї, повішених на площї. Якийсь кошмарний настроїй провадив нас назад з рїдної землі. Таня весь час боялася за мене. Ми ночуємо у вагоні, спимо на канапі. Так подорожуємо 4 дні і ночі через Львів, Перемишель, Журавицю і назад до Городка. З нами в товаристві Н. Кибалюк іще п'ятеро наших людей з Рівного.

Завжди воно так. Щастя, особливо коли побудовано воно тільки на уяві, дуже недовговічне. Чим приємніший сон, тим гірше пробудження.

Н. Кибалюк, Богдан Дзївак з дружиною, панї Савїнська з дочкою Танею.

Назви тих, що творили “уряд” Райхкомісаріат України. Я їх не знав усіх. Занотовую тільки тих, кого знав: заступник Райхкомісара регурінтепрезидент Павло Дергель. Він керував адміністративним і політичним відділом. Керівник політичного відділу Пальцо. Його заступник Неслер. Шеф преси, пізніше шеф преси Райхкомісара Пфафенрот. Шеф рівненського es de регірутрат Пюц. Гебіскомісар доктор Беер. Це все ті, які мали зо мною діло і які у великій мірі спричинилися до мого арешту. Райхкомісара Коха я особисто не знав, хоча він мав мою справу і знайомився з нею.

Писав ці нотатки обережно. Не все висловив, що висловити хотїв. У той час ми, українці, знаходились під сильним терором німецької поліції. Завжди можна було сподіватися, що такі записки попадуть до невластивих рук.

Полїтика німців на Україні прямувала до досягнення ідеалів, накреслених Гітлером у його «Mein Kampf».

Германізація землі, без германізації населення. Населення мало зникнути з того простору. Як зникнути? Різними способами. Інтелігенція мала бути вистріляна, решта населення скастована до касти рабів, вивезена або залишена в краю. Все то мало віддати все, що мало — працю і життя, — пануючим німцям. Було заборонено вчитись, заборонено вчити історію краю і історію літератури. Заборонено розвиток культури вищого стилю.

Примітки:

1. Бурггардт Освальд (псевд. Юрій Клен; 1891-1947) – поет з групи неокласиків, перекладач, літ. критик, пізніше співробітник «Вісника» Д. Донцова.
2. Ковальський Микола (1899*) – публіцист і громадсько-політичний діяч серед укр. еміграції у Франції, родом з Києва, співробітник «ЛНВ», «Тризуба» та ін.
3. Косач Юрій (1907-1990) – поет, белетрист і драматург.
4. Мельник Андрій (1890-1964) – полковник Армії УНР, військовий і політичний діяч, один з найближчих співр. С. Коновальця.
5. Штуль Олег (1917-1977) – діяч ОУН, журналіст і літературний критик.
6. Чирський Микола (1903-1942) – поет і драматург. У 1922 р. – на еміграції в Подєбрадах, потім у Празі й Ужгороді.
7. Панченко-Юревич Володимир (1907-1942) – публіцист і гром діяч, редактор «Укр. Вісника» (Берлін), співр. «Нового Часу», «Мети», «Вісника». Основоположник і ген. Секретар Комітету закордонних студентів у Берліні.
8. Теліга Олена (1907-1942) – поетка, публіцистка, активна діячка націоналістичного руху, загинула у Бабиному Яру в Києві.
9. Сидик Ростислав (1906-1974) – антрополог, журналіст націоналістичного напрямку і письменник.
10. Купчинський Роман (1894-) – письменник і журналіст, фейлетоніст (псевд. – Галактіон Чіпка).
11. Лепкий Богдан (1872-1941) – поет, перекладач і літературознавець.
12. Кубійович Володимир (1900-) – географ і демограф. Під час другої світової війни очолював Український Центральний Комітет у Кракові.
13. Глібовицький Василь (1904*) – гал. журналіст і кат. діяч. Під час другої світової війни ген. секретар УЦК в Кракові.
14. Брачинська Лідія (1902*) – журналістка, ред. Ж. «Нова Хата» у Львові (1930-1939); дослідниця народного мистецтва.
15. Дудко Федір (1895-1962) – письменник, автор історичних оповідань і романів; журналіст.
16. Донцова Марія (1892*) – гром. Діячка і журналістка, співр. «ЛНВ» і «Вісника» (1922-1939).
17. Ганді Мохандас Карамчанд (1869-1948) – видатний діяч національно-визвольного руху індійського народу. Йдеться про твір *Gandhi's Autobiographi. The Story of My Experiments with Truth. (English Translation)*. Ahmedabad, Navajivan Pub. House, 1940.
18. Маланюк Євген (1897-1968) – поет і есеїст, з кола письменників «Вісника», видаваного Д. Донцовим.
19. Шумовський Арсен (1887-1967) – інженер-механік, родом з Волині. Працював на еміграції в Празі, Хжанові (Польща), Німеччині, Англії, Канаді.
20. Липа Юрій (1900-1944) – письменник та публіцист.

21. Божик Володимир (1908*) – співак-тенор, композитор і диригент. Під час другої світової війни диригував укр. хорами на еміграції.
22. Пачовський Василь (1878-1942) – поет і драматург, один із провідних представників літ. угруповання «Молода Муза», педагог.
23. Голубець Микола (1892-1942) – мистецтвознавець, письменник, редактор багатьох видавництв, журналіст.
24. Цурковський Ярослав (1905*) – учений-психолог і поет-модерніст.
25. Боровець Тарас (1908*) – псевд. Бульба, гром. діяч і політик. З початком війни організував Укр. Повстанську Армію «Поліська Січ».
26. Скрипник Степан (1898-1993) – церковний і громадський діяч на Волині, пізніше – митрополит Мстислав.
27. Кавалерідзе Іван (1887-1978) – скульптор, кінорежисер, драматург, сценарист.
28. Прахова Тетяна – дружина Уласа Самчука; актриса у фільмах «Земля» Довженка, «Трансбалт» М. Білинського, пізніше – кіномонтажистка у фільмах О. Довженка, І. Кавалерідзе, І. Аненського, І. Савченка.
29. Капустянський Микола (1894*) – військовий і політичний діяч, ген. -хорунжий армії УНР, визначний діяч ОУН і член її проводу.
30. Лашенко В'ячеслав (1875-1953) – педагог і письменник.
31. Кричевський Федір (1880-1947) – визначний маляр і педагог.
32. Кох(Koch) Ганс (1894-1958) – німецький історик, прот. теолог, суспільно-політ діяч.
33. Кох Еріх (1898*) – німецький нац. -соц. політик, 1941-1944 рр. – рейхскомісар України.
34. Моруа (Mourois) Андре (справж. – Еміль Ерцог; 1885-1967) – франц. письменник, автор історичного твору «Історія Англії» (1937).
35. Уеллс (Wells) Герберт-Джордж (1866-1946) англ. письменник.
36. Цитата з роману Л. М. Толстого «Війна і мир» Т. 1, Ч. 1, глава XXIV.
37. Бутович Микола (1895*) – визначний графік і гравер.
38. Кибалок Неофіт (1894-1948) – громадський і православний діяч на Волині та на еміграції.